

RESZEGI KATALIN, Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok. Habilitációs értekezés összefoglalója*

Debreceni Egyetem, Debrecen, 2021. 227 lap
Opponensek: HOFFMANN ISTVÁN, TOLCSVAI NAGY GÁBOR
A habilitációs előadások időpontja: 2021. június 28.

1. Bevezetés. Dolgozatomban a névadás és névhasználat különböző aspektusait vizsgálom kognitív keretben, amivel kettős célom volt. Egyrészt fontosnak tartom, hogy a névkutatás eredményei és általában véve a nevekkel való foglalkozás ne csupán egy periférikusnak tekintett szűk tudományterület belső ügyei legyenek, hanem szerves részét alkossák a nyelvleírásnak. Ehhez olyan elméleti keret szükséges, amelybe a névhasználat valamilyeni vizsgált aspektusa kapcsán feltárt eredmények beépíthetők. Megítélésem szerint erre a legalkalmasabb keretnek napjainkban a kognitív nyelvészet megközelítésmódja tűnik. A kognitív nyelvészet alapvető célkitűzése, hogy a nyelvet a megismerő rendszer részeként vizsgálja, tekintetbe véve azt is, hogy a nyelv a kultúra része. A mentális vonatkozásokra fókuszálás mellett ugyanakkor jelen van az igény a nyelvhasználat más aspektusainak (társas és neurológiai vonatkozásainak) a figyelembevételére is. A kognitív nyelvészet tehát a nyelv, a nyelvhasználat átfogó leírására törekszik, s ebben a keretben jól leírható a névhasználat is a maga komplexitásában.

A kognitív keret legjelentősebb újdonsága az, hogy a nyelv elidegeníthetetlen jegyeiként, s egyúttal a nyelvleírásban alapelveként határozza meg azokat a nyelvhasználati sajátosságokat, kognitív jellemzőket (a prototípuselvű kategorizációt, a dinamizmust a jelentésképzésben és általában véve a nyelv létmódjában, a folyamatok valószínűség jellegét stb.), amelyekkel korábban jobbra mint esetleges további tényezőkkel számoltak mind általában a nyelvi leírásokban, mind a névkutatásban. Ebből adódóan a névhasználati jelenségek kognitív keretben való értelmezésekor nem egyszerű terminológiai cseréről van szó, hanem valóban új értelmezési lehetőségek nyílnak meg. A nevek átfogó elemzése ugyanakkor ez ideig nem valósult meg ebben a keretben. A dolgozat részben ezt a hiányt igyekszik orvosolni azáltal, hogy bőséges magyar és más nyelvekből származó példaanyaggal szemlélteti a nevek kapcsán tárgyalt kérdéseket; ilyen módon tehát egy új területtel bővíti a kognitív nyelvészeti leírásokat.

A névhasználati kérdések tárgyalásakor egyúttal azt is szemléltetem, hogy milyen módon építhetők be a tulajdonnevek kognitív megközelítésű leírásába a szócsoport mentális és idegrendszeri reprezentációjára irányuló pszicho- és neurolingvisztikai kísérleti eredmények, illetőleg a névadás és névhasználat társas vonatkozásai.

2. Névelméleti kérdések kognitív megközelítésben. Az értekezés első részében három névelméleti kérdés kapcsán bemutatom, hogy miként léteznek a nevek, a különböző

* Megjelenés: RESZEGI KATALIN, Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 54. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2022. 263 lap.

tulajdonnévfajta a mentális rendszerben, s azt is szemléltetem, hogy a kognitív perspektíva milyen új megoldásokat nyújt a régi kérdések kapcsán, gyakran magukat a problémákat is eliminálva.

2.1. A tulajdonnevek kategorizációja. A kognitív megközelítésmód szerint a szavak a mentális lexikonunkban fogalmi jelentésük, formai, használati stb. hasonlóságuk alapján lazább-szorosabb hálózattá szerveződnek. A tulajdonnevek sok rokon tulajdonságot mutatnak a köznevekkel (szintén dolgot jelölnek meg, jobbra térben körülhatárolt objektumot; a megnyilatkozásokban olyan szerkezetekben szerepelhetnek, mint a köznevek, illetve köznévi szerkezetek), s ezek alapján egy nagyobb kategória, a főnévi kategória elemeinek tekinthetők. Ugyanakkor a nevek sajátos azonosító funkciójukat, illetve grammatikai jellegzetességeiket tekintve speciális alhálózatot, alhálózatokat képeznek a főnévi kategórián belül. Ez alapján beszélhetünk a mentális lexikon két, bizonyos mértékig elkülönülő részéről: a lexikális jelentéssel is rendelkező köznévi alhálózat mellett feltehető egy bizonyos mértékig külön alhálózatként működő, tulajdonnévi jelentésű, illetve használatú onomasztikon. A tulajdonnévi hálózaton belül további alkategóriák szerveződnek a nevek által jelölt denotátum fajtájának, azaz a fogalmi-szemantikai kategóriáknak megfelelően – összefüggésben azzal, hogy a nyelv a megismerési kategóriák egyik kifejezési módja –, így beszélhetünk a különböző névfajtaokról, amelyeknek történetileg sajátos használati és formai jellemzői alakulhattak ki az egyes nyelvekben. A prototípuselv a teljes hálózat kiépülésében érvényesül. A tulajdonnévi kategórián belül vannak prototipikus névfajta: a személy- és a helynevek; míg például a márkanévek a közsói és a tulajdonnévi hálózat átmeneti sávjában reprezentálódnak. Az egyes kategóriák belső szerveződését is ez az elv határozza meg. Az onomasztikon működése szempontjából egyaránt fontosak a reprezentált nevek, azaz a már ismert nevekhez kapcsolódó ismeretek, illetve az ezek alapján kiépülő általánosabb sémák, a névmodell.

2.2. A tulajdonnevek jelentése. A kognitív nyelvészet felfogásában a nyelvi közlés lényegi funkciója az, hogy hozzáférhetővé tegyen valamilyen értelmes tartalmat. Azaz minden nyelvi megnyilatkozás jelentést közöl, s természetesen a szavaknak, morféma-knak, kifejezéseknek stb. is van jelentésük. Az elme és a nyelv szerves kapcsolatából adódóan a jelentés a fogalmi reprezentációkon alapul, melyek pedig az érzékszervekkel felfogott perceptuális inputok alapján jönnek létre olyan módon, hogy az elme a megismerési folyamat során az észlelések fontos elemeit kiválasztja és sémákba rendezi, s ezzel egyidejűleg más fogalmakkal való kapcsolódásait is leképezi (fogalmi tartományokba rendezi). Gyakorlatilag e bizonyos mértékig rögzült (ugyanakkor továbbra is dinamikus hálózatot alkotó) sematikus fogalmi reprezentációk azok, amelyek egy-egy hangsor-reprezentációval, fonológiai szerkezettel szervesen összekapcsolódva jelentésként funkcionálnak. A neveknek is fogalmi jelentésük és komplex jelentésszerkezetük van, amely a szóformára és a szó használati (nyelvhasználati) sajátosságaira vonatkozó ismeretelemek mellett magában foglalja a név által jelölt entitásra vonatkozó ismereteket, valamint a denotátum és a névforma által kiváltott asszociációkat is, s amelyben egyszerre vannak jelen a típusra és a konkrét jelöltre vonatkozó ismeretelemek. Ezek összeegyeztethetők a névkutatásban használt denotatív, típus-, kulturális, etimológiai és asszociatív jelentéssel mint jelentéskomponensekkel, s ezekre alapozva képződik meg adott kontextusban a megnyilatkozások részeként a nevek jelentése.

A névhasználatnak, illetve általában véve a nyelvhasználatnak ugyanakkor több olyan, jelentés-összetevőként leírható sajátossága is van, amelyekre ez ideig kevés figyelmet fordítottak a kognitív leírások, noha szintén magyarázhatók a vázolt funkcionális kognitív megközelítésmóddal. A jelentésszerkezet szempontjából nem hagyható figyelmen kívül ugyanis a nevek társas beágyazottsága, s a különböző névváltozatok ebből adódó társas jelentései. A névformák közötti választással folyamatosan kijelöljük a helyünket a világban, a közösségben, a beszédhelyzetben, jelezzük a saját identitásunkat, csoporthoz tartozásunkat. Más oldalról tekintettel kell lennünk a neveknek az identitásformálásban betöltött szerepére is. A dolgozatban bemutatom, hogy miként illeszthetők be ezek a jelentés-összetevők a kognitív nyelvészet jelentésmátrixába.

2.3. A nem prototipikus tulajdonnév-használat és a tulajdonnév > közszó váltás.

A tulajdonnévi és a közszó kategória nem statikus, mindkét irányban átjárhatók egymás számára: gyakori jelenség, hogy a közszavakból tulajdonnevek alakulnak, de az sem ritka, hogy tulajdonnevek kerülnek át akár alkalmilag, akár állandó jelleggel a közszó lexikonba.

A tulajdonnevek nem prototipikus használatának öt esetét elemezve kitűnik, hogy e nyelvi folyamatokban a tulajdonnévi jelentésmátrix más-más összetevői játszanak szerepet. Az *egy másik John* típusú kifejezésekben a tulajdonnév jelentésének típusjegye ('férfi') kerül előtérbe. A nevekhez tartozó enciklopédikus tudásunkat, a denotatív jelentéskomponenst (vagy bizonyos elemeit) kell viszont mozgósítanunk számos további konvencionális metonimikus séma működtetésekor (pl. AZ ALKOTÓ A MŰ HELYETT: *Több Monet is van a múzeumban*; 'Monet által festett képek'). A tulajdonnevek alkalmasak a denotátumuk jellemző tulajdonságjegyének mint közszóval megjelölendő fogalomnak a kifejezésére. Ennek alapján, valamint a metafora és a metonímia mechanizmusai segítségével alapvetően képesek vagyunk a tulajdonneveket a száliens, tipikalitási feltételszerű jelentésmozzanatuk révén aktuálisan közszóként, egy kategória megjelölésére vagy valamely más közszó szerepben használni és értelmezni. Ez az a folyamat, amelyet hagyományosan köznevesülésként írnak le. A folyamat eredményeként létrehozott szóforma, a közszó használat lehet csak alkalmi, egyszeri eset, de állandósulhat is, és általánosan elterjedhet akár a teljes nyelvhasználói közösségben is. Persze a kettő közötti átmenetekkel is számolnunk kell mind az egyén mentális rendszerében, mind a közösség szintjén, a konvencionálizálódott formák egy részében pedig a köznévi már csupán történetileg van kapcsolatban az eredeti névvel (*pali, maca*). A prototípuselven szerveződő dinamikus mentális lexikonban jól leírható a nyelvi elemek használatának vázolt változatossága. A kognitív megközelítésmóddal továbbá cáfolható az a korábbi, rendszerszemléletű feltevés is, hogy a közszová válás során a tulajdonnevek igen származékai minden esetben köznévi fokon keresztül jönnek létre.

3. A kognitív szemlélet nyújtotta új kutatási témák a névtudományban. A kognitív szemléletet alkalmazva a névhasználat olyan vonatkozásai is elemezhetők, amelyek korábban fel sem merültek a névkutatásban. A dolgozatban két ilyen irányt mutatok be.

3.1. A tulajdonnevek a gyermeki nyelvelsajátításban. Ma már egyre több ismeret áll rendelkezésünkre a felnőtt beszélők névadási-névhasználati szokásairól a különböző névfajtákra vonatkozóan. A tulajdonnévi kategória első elemeinek elsajátítása ugyanakkor nem is igen merül fel a vizsgálatokban, annak ellenére, hogy a kérdés önmagában is érdekes, ráadásul az ilyen irányú információk a tulajdonnevek későbbi működése szempontjából is tanulságosak.

A helynév-elsajátítás kezdeti szakaszának megismeréséhez magam végeztem vizsgálatokat. Ezek fényében a korai helynévi jelentésekre jellemző az aluláltalánosítás, melynek az az alapja, hogy az adott hangalakhoz csupán azokat a sajátos tartalmakat társítják a kisgyermeknek, amelyekről tényleges tapasztalatuk van: pl. *Debrecen* 'saját lakás'. Emellett ebben az életkorban még nagyon szoros a helyek és a személyek kapcsolata. Ez részben abban nyilvánult meg, hogy egy-egy helynevet konkrét emberekhez kötöttek (esetenként nem is annyira a hely jelleg dominál, inkább valahogy úgy határozható meg egy-egy helynév jelentése, hogy 'papáék és az ő házuk', azaz 'ahol papáék lenni szoktak'). A szemantikai esetlegességek részben nyilvánvalóan azzal magyarázhatók, hogy a gyerekek esetében maguk a helyfogalmak (mi egy város, egy utca stb.) sem épültek még ki.

3.2. Kognitív térkép és helynévhasználat. A kognitív rendszer szintjén szerves kapcsolatot tetelezhetünk fel téri reprezentációink, illetve a helynévi reprezentációk között. A kognitív térkép és a névadás-névhasználat viszonyának a különböző közösségekben való tanulmányozása mindenekelőtt egy átfogó leírási modellt kíván. Az általam vázolt modell abból indul ki, hogy a tér különböző helyekből (tájékozódási pontokból, mentális terekből, a földrajzi környezet helyeiből, utakból, határokból) és ezek viszonyából (rész–egész és központ–periféria viszonyokból, irányokból, távolságokból) épül fel, s ezek reprezentálódnak a kognitív térképen. A helyek nyelvi, tulajdonnévi megjelölései kapcsán több kérdés is felmerül: a) milyen helyek, helyfajták kapnak tipikusan nevet; b) milyen névadási szokások, névadási módok kapcsolódnak a különböző helyekhez; c) milyen nyelvi elemeket használnak fel a helynevekben; d) mely helyek, helyfajták neve ismert szélesebb körben (névismeret és helyfajta összefüggései); e) mikor, milyen körülmények között használnak a beszélők neveket, s mikor utalnak a helyre inkább köznévi formákkal. A modell használatának szemléltetésére a névkutatás szempontjából összegzem és értelmezem mindazokat a kutatási eredményeket, amelyek a téma kapcsán eddig megfogalmazódtak. E vizsgálati eredményekből kitűnik, hogy a térről való beszéd, a névadás-névhasználat egyrészt kulturálisan meghatározott, másrészt a téri környezet is hatással van rá.

Kérdésként merül fel, hogy vajon a névhasználat, az emberek által ismert helynév-állomány nyelvi sajátosságai befolyásolják-e a beszélők téri reprezentációjának kiépülését, azaz számolhatunk-e a helynevek kapcsán nyelvi relativizmussal. Annál is inkább indokolt ez a kérdésfelvetés, mert a térről való beszéd, a téri nyelv más elemei (a téri fogalmakat, téri viszonyokat kifejező nyelvi elemek) már jó ideje a nyelvi relativizmus-kutatás középpontjában állnak, a helynevek azonban kívül rekedtek a kutatók érdeklődésén. A nyelvi relativizmus vizsgálatának megalapozásához két szélsőséges példát, a természeti népek és a modern társadalmak névmodelljeit és téri reprezentációit vettem össze az antropológiai és szociolingvisztikai szakirodalomra támaszkodva. Ez alapján azt az óvatos következtetést fogalmazhatjuk meg, hogy a beszélőknek az a fajta tudása, hogy a helynevek mennyire megbízhatóan feleltethetők meg a táj valós tulajdonságainak, vagy inkább csupán a tájat azonosító formaként kell tekintenünk rájuk, hatással lehet arra, hogy milyen mértékben támaszkodunk rájuk a tér strukturálásában, a kognitív térkép kiépítésében.

4. Helynévadási módok. A dolgozat harmadik nagy egységében néhány jellegzetes helynévadási mechanizmust tárgyalok a kognitív szemléletet alkalmazva.

4.1. Metonimikus névadás. A kognitív nyelvészet felfogásában a metonímia olyan, érintkezésen alapuló kognitív folyamat, amelyben egy fogalom mentálisan hozzáférhetővé tesz egy vele kapcsolatban álló (ugyanabban a kognitív tartományban szereplő) másik fogalmat. A metonímia mechanizmusát működtetve egyedi objektumokat is meg tudunk jelölni. Ennek alapja, hogy fogalmi megfeleltetéseket hozunk létre a konkrét hely és a számos különböző, vele együtt tapasztalt dolog (növényzete, állatvilága, vele kapcsolatban álló személy stb.) között. Így ezek a kapcsolódó dolgok fel tudják idézni a hely képét. Ezek a leképezések a hely megnevezésében is megjelenhetnek, ami ugyanakkor nyelviileg többféleképpen valósulhat meg: pusztá metonimikus névadás (*Hegyes-halom* hegynév > *Hegyeshalom* településnév), metonimikus névadás névformánssal (*Péter* személynév > *Peterd* településnév), összetétellel (*Péterfalva*). Amennyiben a metonímia folyamatának a helynévalkotásban betöltött szerepéről akarunk képet kapni, érdemes a metonimikus szemléletet és a nyelvi megvalósulást bizonyos értelemben külön kezelni, hogy együtt tanulmányozhassuk mindazokat a neveket, amelyek létrejöttében szerepet játszott a metonímia mechanizmusa.

A helynévadásban alkalmazott megfeleltetések jó része speciálisan e tulajdonnévfajta elemeinek létrehozására szolgál (HELY A HELY HELYETT, SZEMÉLY A HELY HELYETT, NÖVÉNY A HELY HELYETT, ÁLLAT A HELY HELYETT stb.). Áttekintésükből látható, hogy megvalósulásuk szempontjából nyelvi-kulturális eltérésekkel is számolhatunk.

4.2. Metaforikus névadás. A metaforikus névadás során megfeleltetést hozunk létre a fogalmi rendszer szintjén egy részletgazdag mentális kép (egy konkrét hely reprezentációja) és egy másik részletes mentális kép között, valamely előtérbe került és hasonlóan észlelt tulajdonságjegyük alapján, s e leképezés alapján a hellyel hasonlóan észlelt kép (forrástartomány) nyelvi megjelölését a hely (cél tartomány) megnevezésére is használhatjuk. E folyamatban szinte bármilyen helyfajta szerepelhet céltartományként (az adott terület földrajzi arculatának és az ember formálta környezet viszonyainak megfelelően), valamivel gyakoribb ugyanakkor ez a névadási mód az újszerű helyfajták (sziklamászóút-nevek, barlangi nevek stb.) körében; a településnevek kategóriájára azonban egyáltalán nem jellemző. A metaforikus nevek forrástartományaként ugyanis jellemzően hétköznapi dolgok nevei szerepelnek, s ezek nevekben való használata sajátos stílushatású neveket eredményez, ami nem összeegyeztethető a magasabb szociokulturális presztízsű településnevekkel. Általában véve elmondható tehát, hogy alapvetően az informálisabb nevek, névfajták esetében számolhatunk ezzel a névalkotással, s jellemzően mind a névhasználók számát, mind a névhasználati situációk skáláját tekintve viszonylag szűk névhasználati körrel számolhatunk e névtípus kapcsán. Egy-egy ilyen metaforikus névforma megalkotása a direkt leírás, illetve a konvencionizált sémákon alapuló metonimikus névadás helyett a beszélő nyelvi kreativitását, a domináns névtípusok modelljétől való elszakadást igényli.

4.3. Jelentéshasadás. A pusztá földrajzi köznévi helynévvé alakulása a mentális lexikon szintjén úgy írható le, hogy a folyamat eredményeként egy köznévi elem a tulajdonnévi hálózat részeként is reprezentálódik, miközben megőrződik, sőt igen erőteljes marad a köznévi párral való kapcsolata. Az idetartozó nevek bizonytalan nyelvi státusza azzal magyarázható, hogy a mentális rendszerben a helynevek osztálya is a természetes kategorizáció sajátosságai mentén, azaz prototípuselv szerint szerveződik, s a pusztá földrajzi köznévi helynevek a helynévi és a köznévi alhálózat átmeneti sávjában reprezentálódnak.

4.4. A névformánssal való névalkotás. A nevek alaki sajátosságairól, s ennek részeként az ún. névformánsokról való ismereteink a nevek elsajátításának részeként fokozatosan alakulnak ki, majd funkcionálnak analógiás úton. Vizsgálataim révén ennek a folyamatnak a kognitív mechanizmusait is igyekeztem feltárni, s a kognitív nyelvészet konstruktum, illetve kompozitumszerkezet fogalmát felhasználva leírni. Ennek során a morfológiai névalkotás esetei mellett a lexikális formánsokra is kitértem, ezek helynévalkotó szerepe ugyanis a grammatikalizáció egy sajátos esetének is tekinthető.

5. Kitekintés. A kognitív nyelvészet és névtudomány kapcsolatának erősebbre fűzéséhez további ösztönzést adhatnak a kognitív nyelvészetben belüli legújabb kezdeményezések. Megtörténtek ugyanis az első lépések a szociolingvisztika mellett a történeti nyelvészettel való kapcsolódási pontok keresésére, azaz a nyelvi változások használat-alapú kognitív mechanizmusként való újraértelmezésére is. Ezek mind olyan bővítési irányai a kognitív nyelvészeti kutatásoknak, illetve az ezek alapján kiépülő nyelvleírási modell(ek)nek, amelyek igen jól kamatoztathatónak tűnnek a névtudomány különböző területei számára is; s e kapcsolódás révén más oldalról a kognitív nyelvészet is gazdagodik a névtani ismeretekkel.

RESZEGI KATALIN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4443-3284>

Debreceni Egyetem

Bölcsészettudományi Kar

KATALIN RESZEGI, *Onomastic Studies from a Cognitive Linguistic Approach.* Summary of a Habilitation Dissertation

In this thesis, the author examines various aspects of naming and name usage in the framework of cognitive linguistics. In connection with three questions of name theory (the place of names within the linguistic system, the meaning of names, and the non-prototypical use of names), the first part of the thesis discusses how names and the different proper name types exist in the mental system. The author also explains how the cognitive perspective provides new answers to old questions, often eliminating the related problems. All three thesis chapters start with an overview of recent psycho- and neurolinguistic observations relating to naming and then adjust them to the linguistic description provided by the cognitive approach. By applying the cognitive linguistic approach, it is possible to research name usage in a novel manner. To illustrate this, the author presents two new research areas i) the acquisition of place names and ii) the relationship between the cognitive map and place names) in the second part of the thesis, specific investigations demonstrate the new opportunities this offers. In the third part of the thesis, the author discusses four typical naming mechanisms concerning place names (metonymic naming, metaphorical naming, semantic split, and name formation by adding a formant) in a cognitive linguistic framework. Finally, the author sets some further research directions, where we can also expect new results by applying the cognitive approach.